

a hegelinek a talajából nőttek ki. Nemcsak válaszaiban, hanem már magukban a kérdésekben is misztifikáció rejlett. Ez a Hegeltől való függőség az oka annak, hogy ezek közül az újabb kritikusok közül senki mégcsak meg sem kísérelte a hegeli rendszer átfogó bírálatát, bármennyire állítják is mindannyian, hogy túljutottak Hegelen. Hegel elleni és egymás elleni polémiájuk arra szorítkozik, hogy mindegyikük kiemeli a hegeli rendszer egyik oldalát és ezt mind az egész rendszer ellen, mind a mások által kiemelt oldalak ellen fordítja. Kezdetben tiszta, hamisítatlan hegeli kategóriákat emeltek ki — amilyenek a szubsztancia és az öntudat —, később e kategóriákat világiasabb nevekkel profanizálták — amilyenek az Emberi nem, az Egyetlen, az Ember stb.

Az egész német filozófiai kritika Strausstól Stirnerig a *vallási* képzetek kritikájára szorítkozik*. Kündultak a valóságos vallásból és a tulajdonképpeni teológiából. Hogy mi a vallási tudat, a vallási képzet, azt a későbbiek folyamán különbözőképpen határozták meg. A haladás abban állott, hogy az állítólag uralkodó metafizikai, politikai, jogi, erkölcsi és egyéb képzeteket is a vallási vagy teológiai képzetek szférája alá sorolták be; ugyanígy a** politikai, jogi, erkölcsi tudatot vallási vagy teológiai tudatnak és a politikai, jogi, erkölcsi embert, végső fokon „az embert” vallási lénynek nyilvánították. A vallás uralmát előfeltételként fogadták el. Apránként minden uralkodó viszonyt vallási viszonyoknak nyilvánítottak és kultusszá változtattak át, a jog kultuszává, az állam kultuszává stb. Mindenütt csak dogmákkal és a dogmákba vetett hittel volt dolguk. A világot mind nagyobb terjedelemben kanonizálták, míg végül a tiszteletreméltó Szent Max en bloc*** szentté avathatta és ezzel egyszer és mindenkorra elintézhette.

Az óhegelianusok mindent *megértettek*, mihelyt egy hegeli logikai kategóriára visszavezették. Az ifjúhegelianusok mindent *kritizáltak*, amennyiben vallási képzeteket fogtak rá, illetve teológiainak nyilvánították.

az úgynevezett természettudomány, itt nem érdekel minket; az emberek történetével azonban foglalkoznunk kell, minthogy szinte az egész ideológia vagy e történet elferdített felfogására, vagy a tőle való teljes elvonatközásra vezetődik vissza. Az ideológia maga csupán egyik oldala e történetnek.

[A tisztázat alább következő része a főkéziratban nem szerepel; a főkézirat száma 22. oldalon folytatódik.]

* [A tisztázatban áthúzva:], amely azzal az igénnyel lépett fel, hogy ő a világ abszolút megváltója minden bajtól. Ezek a filozófusok állandóan a vallást telintették és kezelték úgy, mint minden nekik ellenszenves viszony végső okát, mint ősellenséget

** [A tisztázatban áthúzva:] metafizikai

*** [átaljában, mindenesetül]

A) Az ideológia egyáltalában, jelesül a német ideológia

A német kritika, egészen az általa tett legújabb erőfeszítéseikig, nem tért le a filozófia talajáról. Korántsem vette vizsgálóra általános-filozófiai előfeltevéseit, sőt, összes kérdései egy meghatározott filozófiai rendszernek,

* [A főkéziratban áthúzva:] Ezért e mozgalom egyes képviselőinek sajátlagos kritikája előtt néhány általános megjegyzést teszünk (a német filozófiáról és az egész ideológiáról. Ezek a megjegyzések elegendők lesznek arra, hogy kritikájuk álláspontját olyannyira körvonalazzák, amennyire ez az utána következő egyes bírálatok megértéséhez és megalapozásához szükséges. E megjegyzéseinket azért szegezzük éppen *Feuerbach*tal szembe, mert ő az egyetlen, aki legalább egy lépést tett előre, s akinek dolgaival de bonne foi [jóhiszemmel] foglalkozni lehet), amelyek a mindnyájukban közös ideológiai előfeltevéseket közelebbről megvilágítják.

1. Az ideológia egyáltalában, sajátlag a német filozófia

A)

Csak egyetlenegy tudományt ismertünk, a történelem tudományát. A történelmet két oldalról lehet szemügyre venni; a természet történetére és az emberek történetére lehet felosztani. Ámde a két oldalt nem szabad elválasztani; ameddig emberek léteznek, a természet története és az emberek története kölcsönösen feltételezik egymást. A természet története,

Az ifjúhegeliánusok megegyeznek az óhegeliánusokkal abban a hitben, hogy a vallás, a fogalmak, az általános uralkodik a fennálló világon. Csakhogy ők harcolnak ez ellen az uralom mint bitorlás ellen, melyet azok törvényes uralomként ünnepelek.

Mínt hogy ezek az ifjúhegeliánusok a képzeteket, gondolatokat, fogalmakat, egyáltalában az általuk önállósított tudat termékeit az emberek tulajdonképpeni béklyóinak tartják — ugyanúgy, ahogyan az óhegeliánusok az emberi társadalom igazi kötelekeinek nyilvánítják őket —, magától értetődik, hogy az ifjúhegeliánusoknak csak a tudat ezen illúziói ellen kell is küzdeniök*. Mínt hogy fantáziájuk szerint az emberek viszonyai, minden tevékenységük, béklyóik és korlátaik tudatuk termékei, ezért az ifjúhegeliánusok következetesen azt az erkölcsi posztulátumot állítják az emberek elé, hogy jelenlegi tudatukat cseréljék fel az emberi, kritikai vagy egoisztikus tudattal és ezáltal törjék szét korlátaikat. Ez a követelés, hogy tudatunkat megváltoztassuk, arra a követelésre fut ki, hogy a fennállót másképpen magyarázzuk, vagyis más magyarázat segítségével ismerjük el. Az ifjúhegeliánus ideológusok állítólag „világrengető” frázisaik ellenére a legnagyobb konzervatívok. A legifjabbak közülük tevékenységükre a helyes kifejezést találták meg, mikor azt állítják, hogy csak „frázisok” ellen harcolnak. Csak azt felejtik el, hogy e frázisokkal ők maguk is csupán frázisokat szegeznek szembe, és hogy a valóságos fennálló világ** ellen semmiképpen sem küzdenek, ha csupán e világ frázisai ellen küzdenek. Az egyetlen eredmény, amire ez a filozófiai kritika vitte, egynehány — még hozzá egyoldakú — vallástörténelmi felvilágosítás a kereszténységről; minden egyéb állításuk csupán további felcicomázása azon igényüknek, hogy ezeket a jelentéktelen felvilágosításokat világtörténelmi felfedezéseknek tekintsék.

E filozófusok közül egyiknek sem jutott eszébe, hogy a német filozófiának a német valósággal való összefüggését, kritikájuknak saját anyagi környezetükkel való összefüggését kutassák.***

Az előfeltételek, amelyekkel kezdjük, nem önkényesek, nem dogmák, hanem valóságos előfeltételek, amelyekből csak a képzeletben lehet elvonat-

* [A tisztázásban *dithúza:*], és hogy az uralkodó tudat megváltoztatása a cél, amelyre törekcsenek

** [A tisztázásban *dithúza:*] változatlan marad

*** [Itt véget ér a tisztázás (ezután ²/₃ oldal tires). Innen kezdve a főkézirat szövegét adjuk. A tisztázásban fennmaradt másik szövegrészt a fejezet végén közöljük; lásd 77—80. old.]

koztatni. Ezek az előfeltételek a valóságos egyének, cselekvésük és anyagi életfeltételeik, mind azok, amelyeket készentaláltak, mind azok, amelyeket saját cselekvésükkel hoztak létre. Ezek az előfeltételek tehát tisztán tapasztalati úton megállapíthatók.

Minden emberi történelem első előfeltétele természetesen eleven emberi egyének létezése.* Az első megállapítandó tényállás tehát ezeknek az egyéneknek testi szervezete és általa adott viszonyuk a rajtuk kívüli természet-hez. Itt természetesen nem térhetünk ki sem maguknak az embereknek fizikai mibenlétére, sem pedig az emberek által készentalált természeti feltételekre: a földtani, hegy- és vízrajzi, éghajlati és egyéb viszonyokra.** Minden történetírásnak ezekből a természeti alapzatokból, valamint abból a módosulásukból kell kiindulnia, amelyet a történelem folyamán az emberek cselekvése idézett elő rajtuk.

Az embereket az állatoktól megkülönböztethetjük a tudattal, a vallással, vagy amivel akarjuk. Ők maguk akkor kezdik magukat az állatoktól megkülönböztetni, amikor *termelni* kezdik létfenntartási eszközeiket; olyan lépés ez, amelyet testi szervezetük szab meg. Azzal, hogy létfenntartási eszközeiket termelik, az emberek közvetve magát az anyagi életüket termelik.

Az a mód, ahogyan az emberek létfenntartási eszközeiket termelik, mindenekelőtt maguknak a készentalált és újratermelendő létfenntartási eszközöknek a mibenlététől függ.

A termelésnek ezt a módját nem szabad pusztán abból a szempontból nézünk, hogy ez az egyének fizikai létezésének újratermelése. Hanem ez már ezen egyének tevékenységének egy meghatározott mikéntje, életük megnyilvánításának egy meghatározott mikéntje, egy meghatározott *életmódjuk*. Ahogyan az egyének életüket megnyilvánítják, olyanok ők maguk. Az tehát, hogy mik,*** egybevág termelésükkel, mind azzal, *amit* termelnek, mind pedig azzal, *ahogy* termelnek. Hogy tehát az egyének mik, az termelésük anyagi feltételeitől függ.

* [Áthúza:] Ezeknek az egyéneknek első történelmi cselekedete, amely által megkülönböztetik magukat az állatoktól, nem az, hogy gondolkoznak, hanem hogy *létfenntartási eszközeiket termelni* kezdik.

** [Áthúza:] Ezek a viszonyok szabják meg azonban nemcsak az emberek eredeti, természetadta szervezetét, nevezetesen a faji különbségeket, hanem egész további fejlődésüket vagy nem-fejlődésüket is mind a mai napig.

*** [Áthúza:] megmutatkozik termelési módjukban, mind abban, *amit* termelnek, mind abban, ahogyan

E termelés csak a *népesség megszorodásával* jelentkezik. Ez megint előfeltételezi az egyének egymás közötti *érintkezését*⁶. Ennek az érintkezésnek a formáját megintcsak a termelés szabja meg.*

A tényállás tehát ez: meghatározott egyének, akik meghatározott módon termelő tevékenységet fejtenek ki, ezekbe a meghatározott társadalmi és politikai viszonyokba lépnek. Az empirikus megfigyelés** minden egyes esetben empirikusan és minden misztifikáció és spekuláció nélkül fel kell hogy mutassa a társadalmi és politikai tagozódásnak a termeléssel való összefüggését. A társadalmi tagozódás és az állam mindenkor meghatározott egyének életfolyamatából áll elő, de nem aszerint, amilyenek ezek az egyének a maguk vagy a mások elképzelésében megjelennek, hanem aszerint, amilyenek *tényleg*, vagyis amiképpen ténykednek, amiképpen az anyagi termelést végzik, tehát amiképpen meghatározott anyagi és önkényüktől független korlátok, előfeltételek és körülmények között tevékenykednek.***

Az eszméknek, képzeteknek, a tudatnak a termelése először is közvetlenül bele van szöve az emberek anyagi tevékenységébe és anyagi érintkezésébe, a valóságos élet nyelvébe. A képzetalkotás, gondolkodás, az emberek szellemi érintkezése itt még anyagi magatartásuk közvetlen folyamánként jelenik meg. A szellemi termelésre, ahogyan az egy nép politikájának, törvényeinek, erkölcsének, vallásának, metafizikájának stb. nyelvében testet ölt, ugyanez áll. Az emberek termelik képzeteiket, eszméiket stb., de a tényleges, ténykedő emberek, ahogyan őket termelőerőik és az azoknak megfelelő érintkezés egy meghatározott fejlettsége — fel egészen a legtágabb érintkezési alakulatokig — feltételezi. A tudat [Bewusstsein] sohasem lehet más, mint a tudatos lét [bewusstes Sein], az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk. Ha az emberek és viszonyaik az egész ideológiában, mint valami camera obscurában^o, fejük tetejére állítva jelennek meg, ez a jelen-

* [Ez a két bekezdés egy különálló, számozatlan lapon áll.]

** [Áthúzza:], amely egyszerűen a valóságos tényekhez tartja magát, képes lesz

*** [Áthúzza:] Azok a képzetek, amelyeket ezek az egyének alkotnak maguknak, azok vagy a természethez való viszonyukról, vagy egymáshoz való viszonyukról, vagy saját mibenlétükről alkotott képzetek. Világos, hogy mindezekben az esetekben ezek a képzetek az egyének valóságos viszonyainak és tevékenységének, termelésüknek, érintkezésüknek, társadalmi és politikai szervezetüknek — valóságos vagy illuzórikus — tudatbeli kifejezései. Ellenkező véleményt csak az vallhat, aki a valóságos, anyagilag megszabott egyének szellemén kívül még valami külön szellemet is előfeltételez. Ha ez egyének valóságos viszonyainak tudatbeli kifejezése illuzórikus, ha az emberek képzeteikben fejtetőre állítják valóságukat, ez ismét korlátolt anyagi tevékenységi módjuknak és ebből fakadó korlátolt társadalmi viszonyaiknak a következménye.

^o [sötétkamrában]

ség éppúgy történelmi életfolyamatukból ered, mint ahogy a recehártán a tárgyak megfordítása közvetlen fizikai életfolyamatukból.

Szöges ellentétben a német filozófiával, amely az égből száll le a földre, itt a földről szállunk fel az égbe. Vagyis nem abból indulunk ki, amit az emberek mondanak, elképzelnek, beképzelnék, nem is a mondott, gondolt, elképzelt, beképzelt emberekből, hogy innen eljussunk a hús-vér emberekhez; a valóságosan tevékeny emberekből indulunk ki és az ő valóságos életfolyamatukból ábrázoljuk ez életfolyamat ideológiai tükröződéseinak és visszhangjainak fejlődését is. Az emberek agyában levő ködképződmények is az ő anyagi, empirikusan megállapítható és anyagi előfeltételekhez kötött életfolyamatuk szükségszerű párlatai. Az erkölcs, vallás, metafizika és egyéb ideológia és a nekik megfelelő tudatformák ilyenképpen nem tartják meg többé az önállóság látszatát. Nincsen történetük, nincsen fejlődésük, hanem az anyagi termelésüket és anyagi érintkezésüket kifejlesztő emberek ezzel a valóságukkal együtt gondolkodásukat és gondolkodásuk termékeit is megváltoztatják. Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot. Az első szemléleti módban a tudatból indulnak ki mint az eleven egyénből, a másodikban, amely megfelel a valóságos életnek, magukból a valóságos, eleven egyénekből és a tudatot csakis mint az ő tudatukat szemlélik.

Ez a szemléleti mód nem előfeltétel nélküli. A valóságos előfeltételekből indul ki, s egy pillanatra sem tér el tőlük. Előfeltételei: az emberek, nem valamilyen fantasztikus lezárságban és rögzítettségben, hanem valóságos, empirikusan szemléletes fejlődési folyamatukban, mely meghatározott feltételek között megy végbe. Mihelyt ezt a tevékeny életfolyamatot ábrázoljuk, a történelem többé nem holt tények gyűjteménye, mint a még ugyancsak elvont empirikusoknál, nem is képzelt szubjektumok képzelt cselekvése, mint az idealistáknál.

Ott, ahol a spekuláció végéhez ér, a valóságos életnél kezdődik tehát a valódi, pozitív tudomány, az emberek gyakorlati tevékenységének, gyakorlati fejlődési folyamatának ábrázolása. A tudatról szóló frázisok végükhöz érnek, helyükre valódi tudásnak kell lépnie. A valóság ábrázolásával az önálló filozófia elveszíti létezési közegét. Helyére legfeljebb a legáltalánosabb eredmények összefoglalása léphet, amelyek az emberek történelmi fejlődésének szemléletéből vonhatók el. Ezeknek az elvonatkoztatásoknak önmagukban, a valóságos történelemtől elválasztva, egyáltalán nincs értékük. Csak arra szolgálhatnak, hogy a történelmi anyag rendezését megkönnyítsék, egyes rétegeinek egymásutánját jelezzék. De semmiképpen sem adnak — a filozófia módjára — receptet

vagy szkémát, amelyhez a történelmi korszakokat hozzá lehet nyesegetni. Ellenkezőleg, a nehézség éppen ott kezdődik, amikor* az anyag — akár egy elmúlt korszaké, akár a jelené — szemügyrevételéhez és rendezéséhez, a valóságos ábrázoláshoz fogunk. E nehézségek elhárítását olyan előfeltételek szabják meg, amelyek semmiképpen sem adhatók itt meg, hanem amelyek csak az egyes korszakokban élő egyének valóságos életfolyamatának és cselekvésének tanulmányozásából adódnak. Néhány ilyen elvonatkoztatást, amelyet mi az ideológiával szemben alkalmazunk, itt kiemelünk és történelmi példákon megvilágítjuk őket.**

[...]*** a valóságban és a *gyakorlati* materialista, azaz a *kommunista* számára arról van szó, hogy a fennálló világot forradalmasítsa, a készentalált dolgokat gyakorlatilag megtámadja és megváltoztassa. Ha Feuerbachnál helyel-közzel találhatók is ilyesféle szemléletek, sohasem jutnak túl elszigetelt sejtéseken, és általános szemléleti módjára sokkalta kevesebb a befolyásuk, semhogy másként, mint fejlődésképes csírákként jöhessenek itt tekintetbe. Az érzéki világ Feuerbach-féle „felfogása” egyfelől e világ puszta szemléletére és másfelől a puszta érzetre korlátozódik; „az embert” teszi a „valóságos, történelmi emberek helyébe”. „Az ember” realiter „a német”. Az első esetben, az érzéki világ *szemléletében*, szükségképpen olyan dolgokba ütközik, amelyek ellentmondanak tudatának és érzésének, amelyek zavarják az érzéki világ minden része közötti, jelesül pedig az ember és a természet közötti általa előfeltételezett harmóniát.

(N. B. Nem az a hiba, hogy Feuerbach a kézenfekvőt, az érzéki *látzatot* alárendeli az érzéki tényállás pontosabb megvizsgálása útján megállapított érzéki valóságnak, hanem az, hogy végeredményben nem tud megbirkózni az érzékiséggel anélkül, hogy azt ne a *filozófus* „szemével”, vagyis „szemüvegén át” nézze.)

Hogy ezeket kiküszöbölje, kénytelen kettős szemlélethez menekülni: egy profán szemlélethez, amely csak a „kézenfekvőt” látja a dolgokban, és egy magasabb, filozófiaihoz, amely meglátja „igazi lényegüket”. Nem látja, hogy az őt körülvevő érzéki világ nem közvetlenül öröktől fogva adott, önmagával mindig egyenlő dolog, hanem az iparkodás [Industrie] és a társadalmi állapot terméke, mégpedig abban az értelemben, hogy

* [Áthúzza:] a történelmi anyag szemügyrevételéhez és rendezéséhez, a különböző rétegek valóságos tényszerű összefüggésének felkutatásához fogunk.

** [Ezután 1/4 oldal üres.]

*** [A szövegrész eleje hiányzik. Szélglyzet itt és a következő két kéziratoldalon:] Feuerbach

történelmi termék, számtalan nemzedék tevékenységének eredménye, amelyek közül mindegyik az előtte járónak a vállán állott, annak iparát és érintkezését továbbfejlesztette, társadalmi rendjét a változott szükségletek szerint módosította. Még a legegyszerűbb „érzéki bizonyosság” tárgyai is csak a társadalmi fejlődés, az ipar és a kereskedelmi érintkezés által adottak számára. A cseresznyefa, mint csaknem minden gyümölcsfa, tudvalevőleg csak néhány évszázaddal ezelőtt, a *kereskedelem* révén származott át a mi égövünk alá és ezért csupán egy meghatározott társadalom e cselekvése *által*, egy meghatározott időben vált adottá Feuerbach „érzéki bizonyossága” számára. Egyébként, ha a dolgokat így fogjuk fel, amilyenek valóban és ahogyan történtek, minden mélyértelmű filozófiai probléma — mint alább még világosabban ki fog derülni — egész egyszerűen empirikus tényre oldódik fel. Így például az a fontos kérdés, hogy milyen az ember viszonya a természethez (vagy akár, mint Bruno mondja. (110. old.?), milyenek az „ellentétek a természetben és a történelemben”, mintha ez két egymástól elválasztott „dolog” lenne, s mintha az embernek nem mindig egy történelmi természettel és egy természeti történelemmel volna dolga), amelyből a „szubsztanciáról” és „öntudatról” szóló valamennyi „kifürkészhetetlen nagy mű”⁸ származott —, ez a kérdés magától szétfoszlik, ha átlátjuk, hogy „az embernek a természettel való” annyit magasztalt „egysége” az iparban elejétől fogva fennállt és minden korszakban az ipar kisebb vagy nagyobb fejlettsége szerint másképpen állt fenn, éppúgy, mint az embernek a természettel való „küzdelse”, amíg termelőerői megfelelő bázison ki nem fejlődtek. Az ipar és a kereskedelem, az életszükségletek termelése és cseréje megszabják az elosztást, a különböző társadalmi osztályok tagozódását, s ezek viszont megszabják amazok végzésének módját — és így van az, hogy Feuerbach például Manchesterben csak gyárat és gépeket lát, holott száz évvel ezelőtt csak rokkákat és szövőszékeket lehetett látni, vagy a római Campagnában csak legelőket és mocsarakat fedez fel, holott Augustus idejében csupán római tőkésék szőlőit és villáit találta volna. Feuerbach nevezetesen a természettudományi szemléletről beszél, titkokat említ meg, amelyek csak a fizikus és a vegyész szem előtt tárulnak fel; de ipar és kereskedelem nélkül hol volna a természettudomány? Hiszen még ez a „tisztá” természettudomány is mind célját, mind anyagát csak a kereskedelem és ipar, az emberek érzéki tevékenysége által kapja meg.

Ez a tevékenység, ez a folytonos érzéki munkálkodás és alkotás, ez a termelés olyannyira alapzata az egész érzéki világnak — amint az jelenleg létezik —, hogy ha csak egy esztendőre is megszakadna, Feuerbach nem-

csak a természeti világban lelne óriási változást, hanem az egész emberi világot és saját szemléleti képességét, sőt saját létezését is igen hamar hiányolná. Igaz, hogy emellett fennmarad a külső természet elsődlegessége, és igaz, hogy mindez nem alkalmazható az őseredeti, generatio aequivoca* által létrehozott emberekre; de ennek a megkülönböztetésnek csak annyiban van értelme, amennyiben az embert a természettől megkülönböztetettnek tekintjük. Egyébként ez az emberi történelmet megelőző természet nem az a természet, amelyben Feuerbach él, nem az a természet, amely manapság, talán egyes újabb eredetű déltengeri korallszigeteken kívül, bárhol is létezik, tehát Feuerbach számára sem létezik.

Feuerbachnak mindenesetre megvan az a nagy előnye a „tisza” materialistákkal szemben, hogy átlátja, hogy az ember is „érzéki tárgy”; de eltekintve attól, hogy az embert csak „érzéki tárgyként”, nem pedig „érzéki tevékenységként” fogja fel, minthogy ebben is megmarad az elmélet keretei közt, az embereket nem adott társadalmi összefüggésükben fogja fel, nem meglevő életfeltételeik között, amelyek azzá tették őket, amik, ezért sohasem jut el a valóban létező, tevékeny emberekhez, hanem megáll „az ember” elvontságánál, és csak arra képes, hogy a „valódi, egyéni, hús-vér embert” az érzetben elismerje, vagyis nem ismer másféle „emberi viszonyokat” „ember és ember között”, mint a szeretetet és barátságot, méghozzá eszményítve. Nem bírálja a jelenlegi életviszonyokat. Sohasem jut el tehát odáig, hogy az érzéki világot az azt alkotó egyének együttes eleven érzéki tevékenységként fogja fel, és ezért, amikor például egészséges emberek helyett egy sereg görvélykóros, agyondolgozott és tüdővésztes éhenkórász lát, kénytelen a „magasabb szemlélethez” és az „emberi nemből” való eszmei „kiegyenlítődéshez” menekülni, tehát éppen ott kénytelen visszaesni az idealizmusba, ahol a kommunista materialista mind az ipar, mind a társadalmi tagozódás átférfálásának szükségességét és egyúttal feltételét látja.

Ahol Feuerbach materialista, ott a történelem nem szerepel nála, ahol pedig a történelmet tekintetbe veszi, ott nem materialista. Nála materializmus és történelem teljesen különösik, ami egyébként már a mondottakból magyarázódik.** —

* [Ősnevezés]

** [Áthúzza:] Ha itt mégis behatóbban foglalkozunk a történelemmel, ezt azért tesszük, mert a németek megszokták, hogy a „történelem” és „történelmi” szavaknál minden lehetőt elképzeljenek, csak nem a valóságot; ennek tündöklő bizonyossága nevezetesen az „arany-szájú” Szent Bruno.

[A következő bekezdés élének magasságában széljegyzet:] Történelem

[Történelem]

Az előfeltétel nélküli németeknél azzal kell kezdenünk, hogy leszögezzük minden emberi létezésnek, tehát minden történelemnek is első előfeltételét, nevezetesen azt az előfeltételt, hogy az embereknek ahhoz, hogy „történelmet csinálhassanak”, meg kell élniök. Az élethez azonban mindenekelőtt evés és ivás, lakás, ruházat és még egy és más szükség.* Az első történelmi tett tehát e szükségletek kielégítésére szolgáló eszközök előállítására, magának az anyagi életnek a termelése, márpedig ez olyan történelmi tett, minden történelemnek olyan alapfeltétele, amelyet még ma is, mint évezredekkel ezelőtt, naponként és óránként teljesíteni kell, hogy az ember egyáltalán életben maradhasson. Még akkor is, ha az érzékiség, mint Szent Brunónál, egy botra, a minimumra redukálódik, akkor is előfeltételezi e bot megtermelésének fevékenységét. Minden történelmi felfogásnak tehát az az első követelménye, hogy ezt az alapvető tényt egész jelentőségében és egész kiterjedésében megfigyeljük és érvényre juttassuk. Ezt a németek tudvalevően sohasem tették meg, ezért soha nem volt földi bázisuk a történelemhez és következőképpen soha nem volt történetírójuk sem. A franciák és angolok, még ha e ténynek az úgynevezett történelemmel való összefüggését csupán szerfelett egyoldalúan fogták is fel, jelesül mindaddig, amíg foglyai voltak a politikai ideológiának, mégis megtették az első kísérleteket arra, hogy a történetírásnak materialista bázist adjanak, amennyiben ők írtak először történelmi műveket a polgári társadalomról, a kereskedelemről és az iparról. — A második az, hogy maga a kielégített első szükséglet, a kielégítés cselekvése és a kielégítésnek már megszerzett szerszáma új szükségletekhez vezet — és új szükségleteknek ez a megteremtése az első történelmi tett. Itt tüstént megmutatkozik, milyen szellem szülte a németek nagy történelmi bölcsessége, akik ott, ahol a pozitív anyagból kifogynak és ahol nem teológiai, politikai vagy irodalmi értelmetlenségről tárgyalnak, egyáltalán nem is történelemről, hanem „történelemelőtti kor” eseményeiről beszélnek, anélkül azonban, hogy felvilágosítanának bennünket arról, miképpen jutunk e „történelemelőtti kornak” nevezett értelmetlenségéből a tulajdonképpeni történelembe, — bár másfelől történelmi spekulációjuk előszeretettel erre a „történelemelőtti korra” veti rá magát, mert azt hiszi, hogy itt

* [Széljegyzet:] Hegel. Geológiai, vizrajzi stb. viszonyok. Az emberi testek. Szükséglet, munka

biztonságban van a „nyers tény” beavatkozásaitól, és azért is, mert itt spekulációs hajlamát szabadjára engedheti és ezerszámra teremthet és dönthet le hipotéziseket. — A harmadik viszony, amely itt már eleve belép a történelmi fejlődésbe, az, hogy az emberek, akik saját életüket naponként újra megtermelik, kezdenek más embereket termelni, szaporodni — a férfi és nő, szülők és gyermekek közötti viszony, a *család*. Ez a család, amely kezdetben az egyetlen társadalmi viszony, a későbbiekben, amikor a megszorodott szükségletek új társadalmi viszonyokat és az emberek megszorodott száma új szükségleteket teremt, alárendeltté válik (kivéve Németországban), és akkor a létező empirikus adatokra támaszkodva kell tárgyalni és kifejteni, nem pedig a „család fogalmára” támaszkodva, mint az Németországban szokásos. Egyébként a társadalmi tevékenységnek ezt a három oldalát nem három különböző fokozatként kell felfogni, hanem csak három oldalként, vagy, hogy a németek számára világosan írjunk: három „mozzanatként”, amelyek a történelem legkezdeté és az első emberek óta egymás mellett léteztek és a történelemben még ma is érvényesülnek. — Az élet termelése, mind a saját életé a munkában, mind az idegen életé a nemzésben, most már azonnal kettős viszonyként jelenik meg — egyfelől természeti, másfelől társadalmi viszonyként —, társadalmiként abban az értelemben, hogy ezen több egyén együttműködését értjük, egyre megy, hogy az milyen feltételek között, milyen módon és milyen célból történik. Ebből következik, hogy egy meghatározott termelési mód vagy ipari fejlődési fok mindig az együttműködés meghatározott módjával vagy meghatározott társadalmi fejlődési fokkal jár együtt, és az együttműködésnek ez a módja maga is „termelőerő”; hogy az emberek számára hozzáférhető termelőerők mennyisége szabja meg a társadalmi állapotot, hogy tehát az „emberiség történetét” mindig az ipar és a csere történetével összefüggésben kell tanulmányozni és feldolgozni. De az is világos, miért lehetetlen Németországban ilyen történelmet írni, minthogy ehhez a németeknek nemcsak felfogóképességük és anyaguk, hanem „érzéki bizonyosságuk” sincs, és a Rajnán túl e dolgok felől nem lehet tapasztalatokat szerezni, mert ott már semmiféle történelem sem játszódik le. Tehát már eleve kiténik, hogy materialisztikus összefüggés van az emberek között, amelyet a szükségletek és a termelés módja szabnak meg, és amely olyan régi, mint az emberek maguk — olyan összefüggés, amely mindig új formákat ölt és ezért „történelem”, anélkül is, hogy bárminő politikai vagy vallási nonszens léteznék, amely az embereket még külön összetartaná. — Csak most, miután az eredeti, történelmi viszonyoknak már négy mozzanatát, négy oldalát szemügyre

vettük, csak most látjuk, hogy az embernek* „tudata” is van.** De ez sincs eleve, mint „tisztá” tudat. A „szellemre” eleve ránehezedik az az átok, hogy „meg van terhelve” anyaggal, amely itt megmozgatott légrétegek, hangok, egyszóval a nyelv formájában lép fel. A nyelv olyan régi, mint a tudat — a nyelv *maga* a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat, és a nyelv, miként a tudat, csak a más emberekkel való érintkezés szükségletéből, kénytelenségéből keletkezik.*** Ahol viszony létezik, ott az számomra létezik, az állat nem „viszonyul” semmihez és egyáltalában nem viszonyul. Az állat számára másokhoz való viszonya nem viszonyként létezik. A tudat tehát már eleve társadalmi termék és az is marad, ameddig emberek egyáltalában léteznek. A tudat eleinte természetesen csupán a *legközelebbi* érzéki környezetről való tudat és a maga tudatára ébredő egyéni kívüli más személyekkel és dolgokkal való korlátolt összefüggés tudata; egyidejűleg tudata a természetnek, amely kezdetben teljesen idegen, mindenható és megtámadhatatlan hatalomként lép szembe az emberekkel, amelyhez az emberek teljesen állati módon viszonyulnak, amely félelmet ébreszt bennük, mint az állatban, és ily módon a természetnek tisztán állati tudata (természetvallás) — éppen azért, mert a természet még alig ment át történelmi módosításon; másrészt megvan annak a szükségszerűségnek a tudata, hogy a környező egyénnel kapcsolatba kell lépni, annak a tudatnak kezdete, hogy az ember egyáltalában társadalomban él. Ez a kezdet éppolyan állati, mint e fok társadalmi élete maga, pusztán csordatudat, s az ember itt a birkától csak abban különbözik, hogy tudata helyettesíti az ösztönt, vagy hogy ösztöne tudatos. Itt mindjárt láthatjuk: Ezt a természetvallást vagy ezt a természethez való meghatározott viszonyulást a társadalmi forma szabja meg és megfordítja. Itt, mint mindenütt, kiviláglik természet és ember azonossága oly módon is, hogy az embereknek a természethez való korlátolt viszonya megszabja az emberek korlátolt viszonyát egymáshoz, és egymáshoz való korlátolt viszonyuk a természethez való korlátolt viszonyukat. E birkatudat vagy törzsi tudat további fejlődése és kialakulása a termelőkenység fokozódásának, a szükségletek szaporodásának és a mindkettő alapjául szolgáló népességszaporulatnak a következménye. Ezzel kifejlődik a munka meg-

* [Áthúzza:] egyebek között „szelleme” is van, és hogy ez a „szellem” „tudatként” „nyilvánul”.

** [Széjegyzet:] Az embereknek azért van történetük, mert életüket *termelniük* kell, és pedig meghatározott módon: ez fizikai szervezetük által adott; csakúgy mint tudatuk.

*** [Áthúzza:] Környezetemhez való viszonyom a tudatom.

osztása, amely eredetileg nem volt más, mint a munkának a nemi aktusban való megosztása, majd a munkának olyan megosztása, amely természetes képesség (például testi erő), szükségletek, véletlenek stb. stb. által önmagától vagy „természetadta módon” jön létre.* A munka megosztása csak attól a pillanattól válik valóban megosztássá, amikor bekövetkezik az anyagi és szellemi munka megosztása.** Ettől a pillanattól kezdve a tudat valóban azt képzelheti, hogy valami más, mint a fennálló gyakorlat tudata, hogy *valóságosan* képzelhet [vorstellen] valamit anélkül, hogy valami valóságot képviselne [vorstellen] — ettől a pillanattól kezdve a tudatnak módjában áll, hogy emancipálja magát a világtól és áttérjen a „tisztá” elmélet, teológia, filozófia, erkölcs stb. kialakítására. De még ha ez az elmélet, teológia, filozófia, erkölcs stb. ellentmondásba kerül is a fennálló viszonyokkal, ez csak azért történhetik, mert a fennálló társadalmi viszonyok ellentmondásba kerültek a fennálló termelőerővel — ami egyébként a viszonyok egy meghatározott nemzeti körében azért is történhetik,*** mert az ellentmondás nem ebben a nemzeti környezetben, hanem eme nemzeti tudat és a többi nemzet gyakorlata között, tehát egy nemzet nemzeti és általános tudata között^o lép fel^o.

Egyébként teljesen egyre megy, mihez kezd a tudat egy szál magában; ebből az egész szemétből csak arra az egy eredményre jutunk, hogy ez a három mozzanat, a termelőerő, a társadalmi állapot és a tudat egymással ellentmondásba kerülhet és kell kerülnie, mert a *munka megosztásával* adva van annak lehetősége, sőt valósága, hogy a szellemi és anyagi tevékenység —^{ooo} hogy az élvezet és a munka, termelés és fogyasztás más-más egyéneknek jusson, az pedig, hogy ne kerüljenek ellentmondásba, csak úgy lehetséges, ha a munka megosztását ismét megszüntetik. Egyébként magától értetődik, hogy a „kísértetek”, „kötelékek”, „magasabb lény”, „fogalom”, „aggályosság” látszólag csak az elszigetelt egyén idealisztikus szellemi kifejezése, képzelete, azoknak a nagyon is empirikus bék-

* [Szélfegyver; áthúzva:] Az emberek tudatukat a valóságos történelmi fejlődésen belül fejlesztik ki. A munka megosztása által

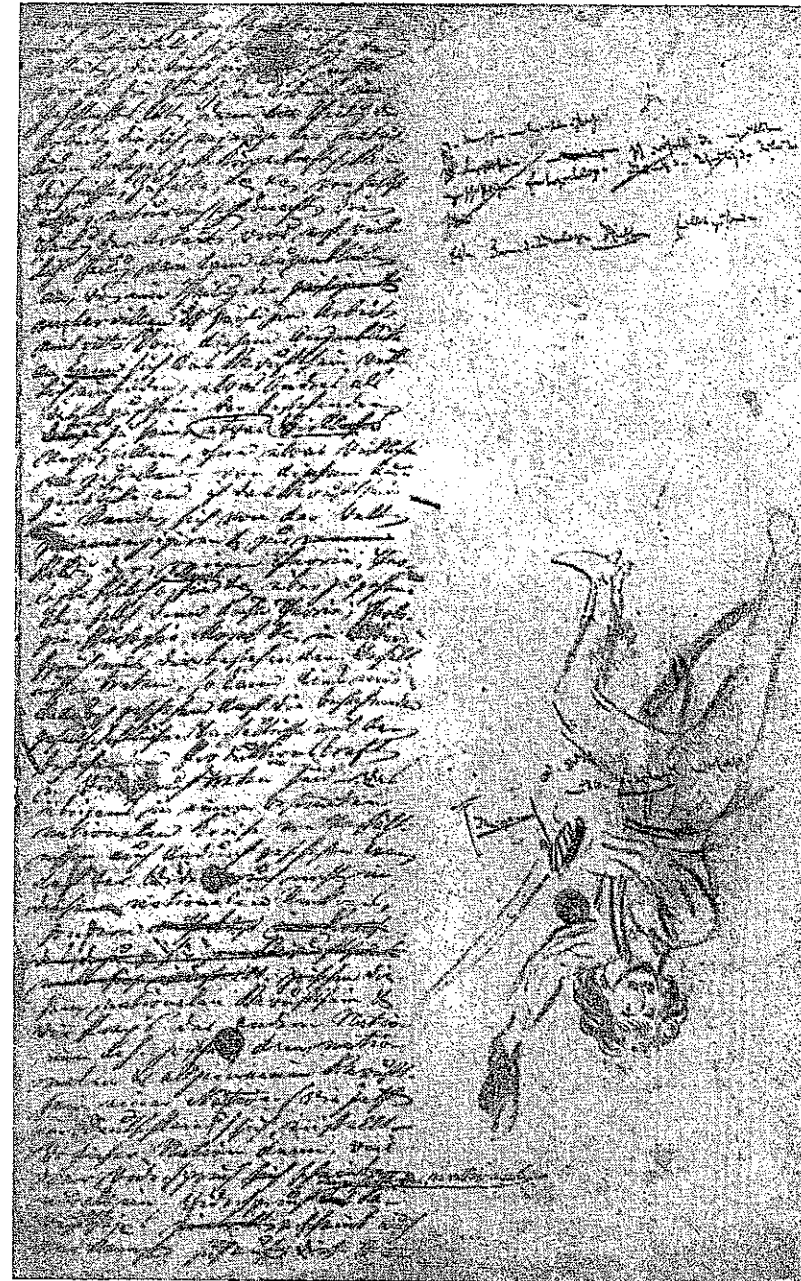
** [Szélfegyver:] Ezzel egybeesik az ideológusok első formája — papok.

*** [Szélfegyver:] Vallás. A németek és az ideológia mint olyan

^o [Áthúzva:] (mint most Németországban)

^{oo} [Áthúzva:], amikor is aztán ennek a nemzetnek a szemében — mivelhogy ez az ellentmondás látszólag csak a nemzeti tudaton belüli ellentmondásként jelenik meg — úgy tűnik, hogy a harc is erre a nemzeti ganajra korlátozódik, éppen mert ez a nemzet a magán- és magáért-való ganaj

^{ooo} [Szélfegyver; áthúzva:] Tevékenység és gondolkodás, vagyis gondolatlan tevékenység és tétlen gondolat

Kéziratoldal (Engels rajzával)

lyóknak és korlátoknak képze, amelyeken belül az élet termelési módja és az azzal összefüggő érintkezési forma mozog.*

A munka megosztásával, amelyben mindezek az ellentmondások adva vannak és amely a maga részéről ismét a munkának a családban való természetadta megosztásán és a társadalomnak egyes, egymással ellentett családokra való szétválásán nyugszik, egyidejűleg az *elosztás* is adva van, mégpedig a munkának és termékeinek mind mennyiségre, mind minőségre *egyenlően* elosztása, tehát a tulajdon, amelynek a családban, ahol a nő és a gyermekek a férfi rabszolgái, megvan már a csírája, az első formája. A családban levő, persze még nagyon kezdetleges, latens rabszolgaság az első tulajdon, amely egyébként itt már tökéletesen megfelel a modern közgazdászok definíciójának, amely szerint a tulajdon idegen munkaerő feletti rendelkezés. Egyébként munkamegosztás és magántulajdon azonos kifejezések — az egyikben ugyanazt jelentik ki a tevékenységre vonatkoztatva, amit a másikban a tevékenység termékére vonatkozólag jelentenek ki. — A munka megosztásával továbbá egyszersmind adva van az ellentmondás az egyes egyén vagy az egyes család érdeke és az egymással érintkező valamennyi egyén közösségi érdeke között; ez a közösségi érdek pedig nem csupán a képzetben létezik, mint valami „általános”, hanem mindenekelőtt a valóságban, mint azoknak az egyéneknek kölcsönös függősége, akik között a munka megoszlik.

Éppen a különös és közösségi érdek ezen ellentmondásából kifolyólag a közösségi érdek mint *állam* önálló alakulást ölt, különválva a valóságos egyedi és össz-érdekektől, és ugyanakkor illuzórikus közösségiségként, de mindig a minden családi és törzsi tömörülésben meglevő kötelek reális bázisán, aminők a hús és vér, a nyelv, a munka nagyobb mérvű megosztása és egyéb érdekek — különösen pedig, mint később ki fogjuk fejteni, a munka megosztása által már feltételezett osztályok reális bázisán, amelyek minden ilyen emberi halmazatban elkülönülnek egymástól és amelyek közül egyik valamennyi többin uralkodik. Ebből következik, hogy az államon belül folyó minden harc, a demokrácia, arisztokrácia és monarchia közötti harc, a választójogért való harc stb. stb. — nem egyebek, mint azok az illuzórikus formák, amelyekben a különböző osztályok valóságos harcaikat egymás között megvívják (amiről a német teoretikusoknak halvány sejtelmük sincs, jóllehet a „Deutsch-Französische Jahrbücher”-ben⁹ és a

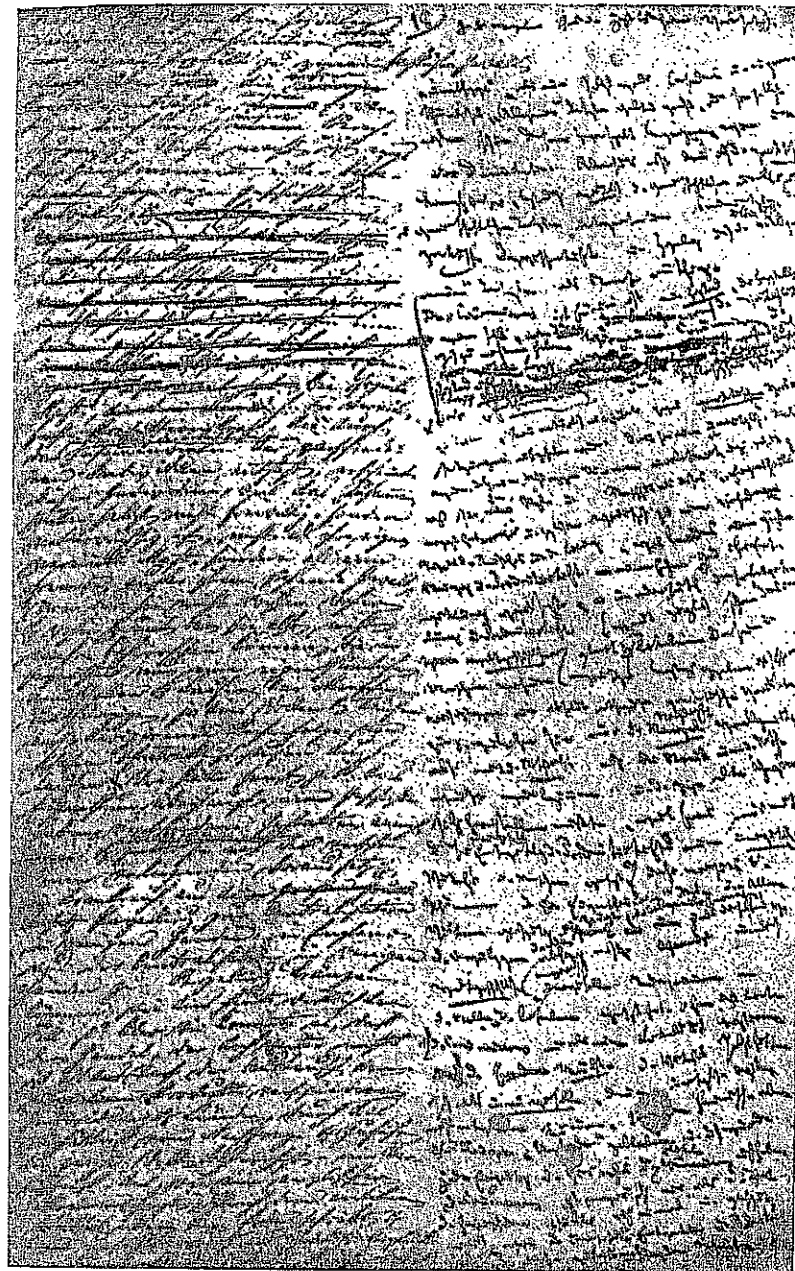
* [Áthúzza:] Fennálló gazdasági korlátoknak ez az idealisztikus kifejezése nem tisztán elméleti csupán, hanem megvan a gyakorlati tudatban is, vagyis a magát emancipáló és a fennálló termelési móddal ellentmondásba kerülő tudat nem csupán vallásokat és filozófiákat alkot, hanem államokat is.

„Szent család”-ban¹⁰ elég útmutatást kaptak ehhez), következnek továbbá az is, hogy minden uralomra törekvő osztálynak, még ha uralma — mint a proletariátus esetében — az egész régi társadalmi forma és egyáltalában az uralom megszüntetését feltételezi is, először a politikai hatalmat kell meghódítania, hogy a saját érdekét ismét az általánosként mutathassa be, amire az első percben kényszerítve van. Éppen mert az egyének *csak* különös érdeküket keresik, mely számukra nem esik egybe közösségi érdekükkel — az általános egyáltalában illuzórikus formája a közösségiségnek —, ezt mint számukra „idegen” és tőlük „független”, mint magában ismét különös és sajátos „általános”-érdeket juttatják érvényre, vagy nekik maguknak kell ebben a meghasonlásban mozogniok, mint a demokráciában. Másrészt aztán a közösségi és illuzórikus közösségi érdekekkel állandóan *valóban* szembeforduló különérdekek *gyakorlati* harca is szükségessé teszi, hogy az illuzórikus „általános”-érdek mint állam *gyakorlatilag* közbelépjen és megfékezze őket. —

És végül a munka megosztása mindjárt annak is első példája, hogy ameddig az emberek a természetadta társadalomban vannak, ameddig tehát létezik a hasadás a különös és közös érdek között, ameddig tehát a tevékenység megosztása nem önkéntes, hanem természetadta, addig az ember saját tette egy számára idegen, vele szembenálló hatalommá válik, amely őt leigazza, ahelyett, hogy ő uralkodnék felette. Amint ugyanis a munkát elkezdik megosztani, mindenki egy meghatározott kizárólagos tevékenységi kört kap, amelyet ráerőszakolnak, amelyből nem tud kikerülni; vadász, halász vagy pásztor vagy kritikai kritikus, és annak kell maradnia, ha nem akarja az élet fenntartásához szükséges eszközöket elveszíteni — a kommunista társadalomban viszont, ahol mindenkinek nem csak egy kizárólagos tevékenységi köre van, hanem bármely tetszőleges tevékenységi ágban kiképezheti magát, a társadalom szabályozza az általános termelést és éppen ezáltal lehetővé teszi számomra, hogy ma ezt, holnap azt tegyem, reggel vadászam, délután halásszam, este állattenyésztéssel foglalkozzam, ebéd után kritizáljak, ahogy éppen kedvem tartja — anélkül, hogy valaha vadásszá, halásszá, pásztorrá vagy kritikussá válnék. A társadalmi tevékenységnek ez a megrögződése, az, hogy saját terméktünk dologi hatalommá szilárdul felettünk, kinő ellenőrzésünk alól, keresztülhúzza várakozásainkat, semmivé teszi számításainkat — ez az egyik fő mozzanat az eddigi történelmi fejlődésben¹¹.

¹¹ [Áthúzza:] és a tulajdonban, amely — kezdetben maguk az emberek által véghezvitt berendezkedés létére — a társadalomnak nemsokára egy saját, a tulajdonnak a megteremtői

A kommunizmus szemünkben nem *állapot*, amelyet létre kell hozni, nem *eszmény*, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a *valóságos* mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti. E mozgalom feltételei a ma fennálló előfeltételből adódnak.

A társadalmi hatalom, vagyis az a megsokszorozott termelőerő, amely a különböző egyéneknek a munka megosztásában megszabott együttműködése által létrejön, ezen egyének számára — minthogy az együttműködése maga nem önkéntes, hanem természetadta — nem mint saját, egyesült hatalmuk jelenik meg, hanem mint idegen, rajtuk kívül álló erő, amelyről nem tudják, honnan és hova tart, amelyen tehát nem lehetnek már úrrá, amely most ellenkezőleg, sajtáságos, az emberek akarásától és megfutasától¹² független, sőt ezt az akarást és megfutasást éppen irányító szakaszok és fejlődési fokok sorozatán megy át.

Ez az „*elidegenülés*” — hogy a filozófusok számára érthetően fejezzük ki magunkat — természetesen csak két *gyakorlati* előfeltétellel szüntethető meg. Hogy „elviselhetetlen” hatalommá váljék, vagyis olyan hatalommá, amely ellen forradalmat csinálnak, ahhoz az kell, hogy az emberiség tömegét teljesen „tulajdonnékülüként” hozza létre, s egyszersmind ellentmondásban a gazdagságnak és műveltségnek egy meglévő világával — amely gazdagság és műveltség a termelőerő nagy megnövekedését, fejlődésének magas fokát előfeltételezi; másrészt pedig a termelőerők e fejlődése (amivel egyben már adva van az emberek *világtörténelmi* — és nem helyi — létezésében meglévő empirikus exisztencia) már azért is abszolút szükségszerű gyakorlati előfeltétel, mert nélküle csak a *nélkülözést** tennék általánossá, tehát az *ínséggel* szükségképpen ismét megkezdődnek a harc a szükségesért s ismét előállna az egész régi szemét, továbbá, mert csak a termelőerőknek ezzel az egyetemes fejlődésével tételeződik az emberek *egyetemes* érintkezése, ennél fogva egyrészt valamennyi népben egyidejűleg létrehozza a „tulajdonnéküli” tömeg jelenségét (általános konkurrencia), mindegyik népet függővé teszi a többinek a forradalmasodásaitól, és végül *világtörténelmi*, empirikusan egyetemes egyéneket állít a helyi jellegű egyének helyébe. Enélkül 1. a kommunizmus csak mint helyi jelenség létezhetnék, 2. magának az érintkezésnek a *hatalmai* nem fejlődhetek volna ki mint *egyetemes*, s ezért elviselhetetlen hatalmak, hazaisütitő-babonás „körülmenyek” maradtak volna, és 3. az érintkezés minden bővülése megszün-

által semmiképp sem szándékolt fordulatot ad, amely mindenki számára szemléletes, aki nem ragadt benne az „öntudat” vagy az „Egyetlen” kátyújában

* [A sor fölé írva:] *ínség*

tenné a helyi kommunizmust. A kommunizmus empirikusan csak az uralkodó népek tetteként „egyszerre” és egyidejűleg lehetséges, ez pedig a termelőerő egyetemes fejlődését és a vele összefüggő világrintkezést előfeltételezi. Egyébként olyan emberek tömege, akik *pusztán* munkások — a tőkétől vagy bármilyen korlátozott kielégüléstől elrekesztett tömeges munkáserő —, és ezért magának ennek a munkának mint biztosított életforrásnak* már nem időleges elvesztése is a konkurrencia folytán előfeltételezi a *világpiacot*. A proletariátus** tehát csak *világtörténelmileg* létezhetik, mint ahogy akciója, a kommunizmus egyáltalában csak mint „világtörténelmi” létezés lehet meg; mint az egyének világtörténelmi létezése, vagyis mint az egyéneknek olyan létezése, amely közvetlenül összekapcsolódik a világtörténelemmel.***

Máskülönben hogyan lehetett volna például a tulajdonnak egyáltalában történelme, hogyan öltethetett volna különböző alakokat, és teszem a földtulajdon hogyan nyomulhatott volna — a különböző meglévő előfeltételeknek megfelelően — Franciaországban a szétparcellázottságtól a kevés kézben való centralizálás, Angliában a kevés kézben való centralizáltságtól a szétparcellázás felé, amint ma valóban ez a helyzet? Vagy hogy van az, hogy a kereskedelem, amely pedig nem egyéb, mint különböző egyének és országok termékeinek cseréje, az egész világ felett uralkodik a kereslet és kínálat viszonya révén — olyan viszony ez, amely, mint egy angol közgazdász mondja, az antik végzethez hasonlóan lebeg a föld felett s láthatatlan kézzel szerencsét és balszerencsét oszt az embereknek, birodalmakat alapít és birodalmakat rombol szét, népeket támaszt és tüntet el —, míg a bázis, a magántulajdon megszüntetésével, a termelés kommunista szabályozásával és azon idegenségnek ebben rejlő megsemmisítésével, amellyel az emberek saját termékükhöz viszonyulnak, a kereslet és kínálat viszonyának hatalma semmivé foszlik és az emberek a cserét, a termelést, kölcsönös viszonyulásuk módját ismét hatalmukba kerítik?

A valamennyi eddigi történelmi fokon meglévő termelőerők által megszabott és viszont maga is megszabó érintkezési forma a *polgári társadalom*, amelynek, mint már az előbbiekből kitűnik, az egyszerű család és az összetett család, az úgynevezett törzsi rendszer az előfeltétele és alapzata, és amelynek közelebbi meghatározásait már az előbbiek tartalmazzák. Már itt

* [A sor fölé írva:] a merőben bizonytalan helyzet

** [Áthúzva:] előfeltételezi tehát a világtörténelmet mint *gyakorlati* empirikus létezést.

*** [Ez a bekezdés pótlólag betoldva a jobbhasábon, ezzel a jelzettel:] Kommunizmus

megmutatkozik, hogy ez a polgári társadalom minden történelem igazi kohója és színtere, és hogy milyen képtelenség a valóságos viszonyokat elhanyagoló eddigi történetfelfogás, amely a nagy-hűhós hadi és politikai színjátékokra szorítkozott.*